

Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet

Halil İnalıcık

Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, 247 s.

Ayşenur Tuba Uludoğan*

Osmanlı devlet geleneğinin tasvirinde, Osmanlı tarihindeki din ve devlet ilişkilerinin tespiti her zaman ayrı bir öneme haiz olmuştur. Bu durum Osmanlı siyaset düşüncesi tarihi açısından pek çok farklı yaklaşımı beraberinde getirmektedir. Bazı araştırmacılar, Osmanlı'nın elit kesiminde var olan resmî düşünce olarak İslâm'ı ele alırken, bazıları ise yönetimin dışında ve devletin çatışmalı olduğu tasavvufî-dinî hareketleri ele alarak bu ilişkileri anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu konuda devlet kurumları ve yönetim esaslarını neler olduğunun anlaşılması sahadaki araştırmacıların nihai amacı haline gelmiştir. Bunun için ulemâ-devlet ilişkisinin farklı boyutları da ele alınması gereken konular olagelmıştır. Osmanlı ve İslâmiyet söz konusu olduğunda bu meselenin tarihî, sosyolojik ve teolojik boyutları ayrı ayrı düşünüldüğünde bunların kökenlerinin iyi bilinmesi ve yorumlanabilmesi için derin bir vukûfiyet gerektiği görülmektedir. Prof. Dr. Halil İnalıcık'ın, Osmanlı tarihi alanında pek çok esaslı çalışması bulunmaktadır. Araştırmalarının bir kısmı, din-devlet ilişkilerini konu edinerek Osmanlı tarihindeki İslâm algısı ve olgusunu ortaya koymak üzere kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların, vefatından kısa bir süre önce derlenmesiyle bu kitap meydana getirilmiştir. Eserde yer alan çalışmaların bir kısmı daha önce yayınlanmışken, bir kısmı ilk defa bu kitapta yayınlanmaktadır.

İnalıcık'ın bu konuda, Cumhuriyet dönemi tarihçileri ile birlikte gündeme gelen belirli tartışmaları takip ederek yeni bir yaklaşım

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, auludogan@pau.edu.tr.

geliştirdiği görülmektedir. Tarihçi kimliği ile tarihî deliller ışığındaki tespitleri konuya yeni ufuklar kazandırmaktadır. Yazarın, M. Fuad Köprülü'nün başlattığı Türk-İslâm sentezi düşüncesine katılarak Osmanlı tarihine yeni açılımlar getirme çabasının böyle bir eserin derlenmesinde etkili olduğu görülebilir. Nitekim bu konuda Osmanlı'nın çeşitli dönemlerinde önemli görülen olaylar üzerine kaynak ve incelemeler öne sürülerek görüşler temellendirilmiştir.

Eser; Önsöz ve Giriş'ten sonra beş başlık altında işlenmiş toplamda on yedi makaleden oluşmaktadır. Bunlardan daha önce yayınlanmış olanların daha önce nerede yayımlandığına dair bilgi verilmektedir. Bölümlerden sonra "Overview"(Genel Bakış) başlığı altında yazarın "Islam in the Ottoman Empire" adlı makalesine yer verilmiştir.¹ Kitapta geçen dipnotların bilgisi, kitabın sonundaki "Notlar" başlığı altında bulunmaktadır.

Önsöz kısmında, alanda esaslı çalışmaları olan isimler zikredildikten sonra, tasavvufî-dinî hareketlerin düşüncesinden ziyade bunların tarih ve siyaset bakımından etkilerini ele alındığı ifade edilmiştir. Giriş kısmında, "Din ve Devlet" başlığı altında Osmanlı devletinde şeriat ve kanun ayırımının temelini hazırlayan İslâm tarihi geleneği ve siyasî literatüründen tarihî örnekler sunularak konuya giriş yapılmaktadır. Şeriatın İslâm tarihindeki yeri ve mahiyetinin yanında fikhin tarihî ve ictimâî yöntemi olarak icma', istihsan ve istislâh terimlerini ilkesel olarak açıklanmıştır. X. ve XI. yüzyıllara gelindiğinde ise yeni bir kanun alanı oluşmuştur. Devlet idaresinde dinden kaynaklanmayan bir kuvvetin (kuvvetu's-saltana veya emâra) gerekliliği, Mâverdî (ö. 450/1058) ve Ebû Mansûr el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) gibi büyük fakihlerin kitaplarında yerini almıştır. Öte yandan aynı dönemlerde kanun ve kurumların İslâm öncesi İran ve Türk geleneklerinden türediği ve teşkilatlanma üzerinde etkin rol oynadığı ifade edilmektedir. İslâm siyaset düşüncesi hakkında önemli çalışmaları olan tarihçi H.A.R.

¹ Makalenin Türkçe tercümesi için bk. Halil İnalıcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam" (trc. Mustafa Özel), *Dergâh*, 30(Ağustos 1992),15 ve 31(Eylül 1992), 16-17.

Gibb'in başlattığı ve günümüze kadar sürdürülmüş olan bazı iddialara karşı bu konu ele alınmış olabilir. Bu iddialara göre, Osmanlı devlet geleneğinde klasik sünnî teori ilerletilememiştir. Dolayısıyla, Osmanlı dönemi İslâm siyaset düşünce tarihinde durağanlık dönemidir. Buna karşılık İnalçık, Osmanlı devlet düşüncesi ve geleneğinin özgün karakterini vurgulamaktadır. “Orta-Asya Karahanlı Devlet geleneği: *Kutadgu Bilig*'de (1069) Devlet ve Din” başlığı altında, Orta-Asya Türk kültürünün ve devlet geleneğinin devamlılığı hususunda önemli bir kaynak olan Yusuf Hâs Hâcib'in eseri tanıtılmaktadır. Siyâsetnâme telif türünün Hind-İran geleneği kaynaklı olduğu bilinen bir husustur. *Kutadgu Bilig*'e kaynaklık edebilecek diğer Hind-İran geleneğine ait eserlerle mukayeseye yer verilerek aralarındaki muhteva birliği izah edilmektedir. Aynı şekilde *adalet* anlayışının İran geleneğinden Türk geleneğine değişiklik göstermesinden bahsedilmektedir. Ayrıca, Türklere has *Törü* kavramı açıklanarak, eserin muhtevasındaki Türk devlet geleneği de ortaya konmuştur.

“Osmanlı Uc Toplumunda İslâm” başlıklı birinci bölümde, Osmanlı'nın kuruluş dönemi olan XIV. yüzyılda Osmanlı'nın devlet geleneği ve İslâm anlayışı işlenmektedir. Konu, İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69) *Seyahatnâme*'si, *Oruç Beğ Tarihi* (ö. 908/1503'ten sonra) ve *Âşıkpaşazâde Tarihi* (ö. 889/1484'ten sonra) gibi birincil kaynaklardan faydalanılarak sunulmaktadır. “Osman Gazî, Uc Toplum ve Kültürü” başlığı altında Osmanlı Beyliği ile birlikte Uclardaki Türkmen beyliklerine de yer verilmektedir. Bir yandan gazâ anlayışının dinî-İslamî niteliği açıklanırken diğer yandan öz Türk kültürü geleneklerinin de devam ettirildiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca uclara göçen âlim ve dervişlerin fonksiyonlarından bahsedilerek ulemâ-devlet ilişkisi hakkında örneklere yer verilmektedir. “Osmanlı Ucunda Ahîler, Fakılar, Kalenderî Dervişler” başlığında ise dönemin ulemâ sınıfı mercek altına alınmaktadır. Buna göre Osman Gazi bir bölgeyi ele geçirdikten sonra ülkeyi nasıl örgütleyeceğini ahîlerden ve fakılardan (*fakih*'in kısaltılmışıdır.) sorardı. Bu yönde ünlü fakılar

ve ulemâdan olan vezirler zikredilmiştir. Ayrıca Anadolu'da ahîlik teşkilatının temelini oluşturan fütüvvet hareketinin tarihi ve Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki büyük önemi anlatılmaktadır. İnalçık'a göre, fütüvvet-ahîlik âdâbı yüzyıllar boyunca Anadolu Türk halkının millî karakterini belirlemiştir. Osmanlı zanaatları çırak-kalfa-usta eğitimiyle öğrenildiğinden fütüvvet âdabı, sosyo-ekonomik yapının temel ahlâkî işlevini yerine getirmekteydi.

İkinci bölümde, "Padişahlık Dönemi: Şeriat ve Kânun" başlığı altında Osmanlı Padişahı kimliğinin kurucusu olarak Fâtih Sultan Mehmed ve dönemi örnekleminde, şeriat-kanun ayrımı meselesi açıklanmıştır. "Örfi-Sultanî Hukuk (Kânun) ve Kânunnâmeler" başlığıyla İslâm fihhindeki örfî hukuka dayalı kanunların padişahın iradesinden çıktığından bahsedilmektedir. Bu hukuk alanı, Osmanlılarda ve öncesinde Türk-İslâm devletlerinde yerleşmiş durumdadır. Bu bağlamda İnalçık'ın meselede merkezî bir yere koyduğu Fâtih kânunnâmeleri tanıtılmaktadır. Fatih kânunnâmeleri, askerî ve reayaya ait olmak üzere iki bölüm halinde incelenmiştir. Bu kısım, bir düşünce etrafında işlenmesinin yanında sosyo-ekonomik tarih açısından da doyurucu bilgiler sunmaktadır. İnalçık, Fâtih devrindeki kanunların belirli konular üzerinde çıkarılmış fermanlardan ibaret olduğunu söylemektedir. Kanûn-fermân ilişkisi ve dolayısıyla kanunların padişah salâhiyetlerine dayalı olduğunun üzerinde durulmaktadır. Bu başlıkta özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın konuyla ilgili görüşlerinden etkilendiği görülmektedir.² "Kalenderîler ve Devlet: Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmet" başlığı altında, Fâtih döneminde yaşamış abdallardan Otman Baba'nın yaşamını ve kerâmetlerini anlatan *Velâyetnâme-i Sultan Otman* adlı menâkibnâmesinin içeriğinden bahsedilmektedir. Bu eser, kerâmet hikâyelerinden ziyâde Otman Baba'nın gerçek yaşamını ele aldığı için dönemin dinî-sosyal hayatına ışık tutan kaynaklardandır. Ulemânın temsil ettiği resmî düşüncenin dışında

² İlgili çalışması için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 11/3-4(1945), 203-224.

kalan ve ulemâyla çatışan bir dinî grup olarak Otman Baba ve dervişleri ele alınmıştır. Bunun yanında Otman Baba'ya ait bazı görüşlerin zamanla resmî düşüncede nasıl benimsendiğine değinilmiştir. “Halifelik” başlığında ise Osmanlı hilâfet algısının, I. Selim'den itibaren gazâ ve Müslümanları koruma temeline dayanarak benimsendiği ifade edilmektedir. XIX. yy'da ortaya çıkan Panislamist hareketler göstermiştir ki, Osmanlı hilâfeti İslâm dünyası tarafından kabul görmüştür.

“On Yedinci Yüzyılda Dinî Hareketler” başlıklı üçüncü kısımda, XVII. yüzyılda cereyan etmiş Kadızâdeliler hareketinin merkezde olduğu bir anlatım seçilmiştir. Bu hareketin anlaşılması için yazar, öncelikle “Şeriat ve Tasavvuf, Medrese ve Tekke” başlığı altında Osmanlı tarihi boyunca süregelen ulemâ-devlet ilişkisinden bahsetmektedir. Ulemâyı *medrese ulemâsı* ve *tasavvuf ehli* olmak üzere iki grup halinde incelemiştir. “Kadızâdeliler, Bid'atlara Karşı Tasfiyeci (Puritanist) Vaizler ve Tarikat Erbabı” adlı kısımda Kadızâdeliler hareketinin oluşumu, sosyolojik ve siyasî tabiatı içerisinde açıklanmıştır. Yazar, Kadızâdeliler ve sûfî tarikatlar arasındaki çatışmaya dikkat çekmektedir. Osmanlı-Türk tarihinde sosyolojik etmenler dinî görüşlerin ihtilafı ve siyasî neticeleri genelinde meseleyi izah etmiştir. Yazarın bölüme “Zındıklar” başlığıyla eklediği kısımda devlet tarafından ulemâ arasındaki dinî ihtilaf konusunda nasıl hükmedildiğine yer verilmektedir. Bu durumla ilgili üç padişah döneminden örnekler sunulmuştur. Fatih Sultan Mehmed döneminde ihtilaf âdil bir dinî münazara ile halledilmektedir. II. Bayezid döneminde Molla Lûtfi, haksız yere zındık ilan edilerek idam edilmiştir. Kanunî döneminde ise Molla Kâbız, dönemin şeyhülislamı Kemalpaşazâde'yle yaptığı bir dinî münazarada yenilmiş ve idam edilmiştir. Böylelikle İnalıcık, İslâm cemaati ve devleti için kargaşaya yol açabilecek iddialara ve kişilere karşı nasıl önlem alındığına dair iyi bir örnek sunmaktadır. Önceki bölümlerde, devletin menfaati için yazılan kanunların daha çok örfe dayalı olduğu vurgulanmıştı. Aksine bu bölümde dinî

münazaraların, kifâyetli âlimler tarafından, örften ziyade şer'î delillere dayalı olarak yapılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Dördüncü bölümde, “Tanzimat ve Meşruiyet Dönemi (1839-1918), Batılılaşma” başlığı altında XIX. yy Osmanlı Devleti ve XX. yy Türkiye’si üzerine mülahazalar dile getirilmektedir. “Batılılaşma ve Laikleşmenin Tarihî Kökenleri” başlığıyla önceki çalışmalarında yola çıkarak birtakım sonuçlara varılmaktadır. Toplumda ortaya çıkan *ilericiler* ve *gericiler* olmak üzere iki grubun çatışmasından bahsedilmektedir. Yazar, XVII. yy’dan itibaren batılılaşma aşamalarını anlatarak, devlet ve toplumda beliren ikiliğin tarihi karakterini tanımlamak istemiştir. Bu bölüm her ne kadar yazarın orijinal yorum ve tespitlerine hâvî olsa da çalışmada kaynak gösterimi oldukça sınırlıdır. Bu başlıkta Niyazi Berkes ve F.E. Bailey’in çalışmaları olmak üzere sadece iki dipnota yer verilmiştir. Örneğin, XIX. yy kanunlaştırma hareketleri yorumlanırken metin içerisinde Ahmed Cevdet Paşa’nın hatıratına (*Tezâkîr-i Cevdet*) işaret edilmektedir. (s. 142) XIX. yy Osmanlı dönemi tasviri için önemli bir yere sahip olan bu eser ne dipnotta ne kaynakçada zikredildiği görülmektedir. Bahsi geçen yere bakıldığında farklı bir problemin ortaya çıktığı görülebilir. İnalçık’a göre Nizâmiye mahkemeleri laikdir. Şeriat’a aykırı olan bu durum döneminde de tartışmalara sebep olmuştur. *Tezâkîr-i Cevdet*’in ilgili kısmına bakıldığında tartışmaların yanında Ahmed Cevdet Paşa’nın bu mahkemeler hakkında şer’î bir delil/dayanak sunduğu görülmektedir. Bu delil kabul görmüş ve tartışma sona erdirilmiştir.³ Böylelikle en azından Ahmed Cevdet Paşa’nın, Nizâmiyye mahkemelerinin şerîliğinin sağlandığı görüşünde olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kanunların şer’îliği konusunda Ahmed Cevdet Paşa ve Halil İnalçık’ın görüşleri arasında bariz bir farklılık söz konusudur. İnalçık’ın, *Tezâkîr-i Cevdet*’i bu konuda kaynak olarak kullanırken müellifle arasındaki düşünce ihtilafına değinmediği görülmektedir. Ayrıca Yeni Osmanlılardan Namık

³ bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkîr-i Cevdet* (haz. Cavid Baysun), I-IV, Ankara 1986, IV, 85-91.

Kemal ve Ziya Gökalp'in görüşlerinin yorumlandığı kısım için dipnot ve kaynakçada konuyla doğrudan alakalı bir kaynak tespit edilememiştir. (s.143-145) Devamında yazar, günümüz Türkiye problemlerinin çözümü için görüşlerini ifade etmektedir. Böylelikle bu başlığın, diğer akademik çalışmalarından hâsıl olan bir düşünce yazısı hüviyetine kavuştuğu düşünülebilir. Bu noktada Halil İnalıcık "Atatürkçü Düşüncenin Kaynağı Olarak 1890-1914 Türk Aydınlanma Çağı: Garpçılar" başlığıyla XIX. yy'da Batı tarzında eğitim veren kurumlardan mezun olan *Garpçılar* adı verilen sınıfa ele almaktadır. Bu sınıfın görüşlerinden ve görüşleri üzerine inşa edilen Cumhuriyet'in laiklik ilkesinden bahsetmiştir. Son olarak 1789 Fransız ihtilâline benzetilen bu yenilenme çabasına rağmen İslâmiyet'in diğer dinlerden daha kapsamlı ve sosyal hayata nüfuz eden bir din olduğu konusuna değinerek bölümü sonlandırmıştır.

Cumhuriyet döneminde İslâmî yönetim hakkında, İslâmiyet'in kendisini de hedef alan söylemlerin ardından beşinci bölüm, "İslâm-Hıristiyanlık Tartışmaları (1354-1662)" başlığını taşımaktadır. Müellifin konuyla alakalı çalışmaları, Osmanlı tarihi boyunca İslâmiyet'in tanımı ve tanıtılması bakımından önemlidir. "Orhan (1324-1362) Zamanında İslâm-Hıristiyanlık Tartışmaları" adlı çalışmasında konuyla alakalı döneme dair birkaç eseri tanıtarak konuya giriş yapmaktadır. Sonrasında 1354'te esir alınan Selânik Başpiskoposu Gregorios Palamas'ın mektuplarına yer verilmiştir. Palamas ve keşişlerinin, Osmanlı ulemâsı ve devlet erkânıyla yaptığı dinî ve ilmî münazaralar, ayrıca Yıldırım Bayezid ile İmparator II. Manuel'in dinî konuşmaları da izah edilmektedir. Diğer taraftan "Osmanlı Tasavvufu Floransa'da: Gemiston Plethon" başlığı altında, Palamas'ın Bursa'daki tartışmalarına şahit olan Geniston Pletho'dan bahsedilmektedir. İnalıcık'a göre, Floransa'da Neo-Platonizm'in temsilcisi olan Plethon'un bu münazaralardan etkilenerek kaleme aldığı eserindeki reformlar, Osmanlı devlet felsefesinin izlerini taşımaktadır. (s. 170) İnalıcık, araştırmacılar için konuya dikkat çekmekle yetinerek, bu konuda detaylı bir inceleme sunmamıştır.

XIV. ve XV. yüzyıllar Osmanlı-Bizans ilişkileri konu alan çalışmalar bu bölümde yer almaktadır. “Papa II. Pius’un Fatih’e Mektubu: *Epistola Ad Mahomatem*” başlığıyla 1461 tarihli risale tarzında bir mektup üzerine yorumlar getirmektedir. İnalçık’a göre teolojik temaların işlendiği bu risâleler, Türklerin siyasî ve askerî üstünlüğünün Hristiyanlarca kabul edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca İslâm’dan Hristiyanlığa geçiş konusunda Cem Sultan’ın Hristiyanlığı reddedişini göstererek bu kısmı sonuçlandırmıştır. Yazarın, XVII. yüzyılı konu alan çalışmaları da bulunmaktadır. “Kanunî Sultan Süleyman ve Martin Luther” başlığıyla Osmanlı’nın Protestanlık hareketi ile olan ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda Avrupa’daki Protestanlık hareketleri hakkında yazılan Osmanlı casus raporu incelenmiştir. Son olarak “Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Döneminde Bir Dinî Tartışma (1662)” adlı kısımda, IV. Mehmed ve Veziriazâm Köprülü Fazıl Ahmed huzurunda gerçekleşen bir dinî tartışma ele alınmıştır. Bu tartışma, Kadızâdelilerden olan Vanî Efendi ve bazı önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş Nikusios arasında geçmektedir. İslâm-Hristiyanlık tartışması olarak, dönem düşünürleri arasında yaygın ve ilgi gören bir münazaradır.

Kitabın sonuna “Overview” başlığı altında eklenen “Islam in the Ottoman Empire” makalesi İnalçık’ın bu konu hakkındaki genel görüşlerinin bir özeti niteliğindedir. Makalede varılan sonuçlar, İnalçık’ın Osmanlı siyasî düşünce tarihiyle alakalı bu kitapta bulunan ve bulunmayan birçok çalışmasıyla temellendirdiği yaklaşımları yansıtmaktadır. Bu yönüyle sonuç kısmı yerine bu makalenin eklendiği anlaşılabilir. Türklerin Müslüman oluşuyla başlayarak, İslâm geleneği ile Türk geleneğinin kaynaşması ve Türklerin İslâm dünyasının birliğinin sağlanmasındaki rolünden bahsedilmektedir. Ayrıca İran devlet geleneğinin İslâm devlet geleneği üzerinde etkili olduğu, kânunnâmelerin varlığının padişahın mutlakiyet anlayışına dayandığı ve Osmanlı hilâfet anlayışının nitelikleri hakkındaki görüşlerini içermektedir.

İnalcık'ın yerleşmiş görüş ve yaklaşımı çerçevesinde inşa edilen bu eser, aynı zamanda birincil kaynaklardan besleyici bilgiler içermektedir. Anlaşılır, sade ve mütevazı üslubuyla tarihçi kimliğinin okuyucuya kolaylık sağladığı görülmektedir. Aynı zamanda eser akademik seviyede Osmanlı-Türk Tarihçiliğinde usul ve yaklaşım alanında araştırmacılara yeni ufuklar kazandırmaktadır. İncalcık bu kitapla Osmanlı'da din-devlet ilişkisini resmî düşünceden devlet teşkilatına, tasavvufi gruplardan devlet politikalarına, sosyo-kültürel durumdan devletlerarası ilişkilere, meseleyi pek çok farklı açıdan değerlendirerek düşüncelerini temellendirmektedir. Böylelikle tarihin bütüncül bakışını ortaya koymayı başardığı düşünülmektedir. Kitapta yer alan çalışmalar, siyasî ve sosyal tarih, kurumlar tarihi, düşünce tarihi ve iktisat tarihi alanlarına dair değerli ve özgün bilgiler sunmaktadır. İncalcık, benimsediği yaklaşımlar çerçevesinde, konunun farklı yönlerini farklı zamanlarda kaleme almıştır. Dolayısıyla, çalışmaların derlenmesiyle ortaya çıkan bu eserin pek çok yerinde tekrara düşüldüğü görülebilir. Fakat yazarın kendine özgü ve bilimsel tarzdaki üslubu sayesinde bu tekrarlar, konunun anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Osmanlı tarihçiliğinde Türkiye'deki sayılı isimler arasında yer alan Halil İncalcık'ın bu kitabının, Osmanlı siyaset düşüncesi konusunda yazarın yaklaşımlarını derli-toplu sunması ve araştırmacılara yol göstermesi açısından alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

